

МАСТАЦКАЯ КУЛЬТУРА

УДК 811.161.3:398 (=161.3)

Мова фальклору – сінтэз народна-дыялектнай і літаратурнай мовы

Л. П. Кузьміч

Вусная народная творчасць знаходзіцца ў цэнтры навуковых інтарэсаў этнографіі, літаратуразнаўцаў, моваведаў, гісторыкаў, філосафаў. На неабходнасць яе вывучэння звярталі і звяртаюць увагу многія пісьменнікі, каб вучыцца мове ў народа і вывучаць наш багацейшы фальклор, беражліва адносіцца да яго, таму што ў ім захоўваюцца залатыя россыпы слоў і выказаў. Пра багацце беларускага фальклору, пра важнасць і каштоўнасць яго вывучэння неаднаразова гаварылі акадэмік Я.Ф. Карскі, а таксама Народны паэт Беларусі Якуб Колас. Іх выказванні адносна фальклору маюць вялікае значэнне не толькі для літаратуразнаўства і гісторыі, але і для мовазнаўчай навукі.

Сёння не падлягае сумненню тое, што вусная народная творчасць з'яўляецца крыніцай развіцця і папаўнення літаратурнай мовы. Яна арганічна ўліваецца ў агульны паток лексічнай прасторы і ўяўляе сабой частку агульнанароднай мовы. Адметнае месца ў фальклорнай лексіцы займаюць абрадавыя тэрміны, спецыфічныя фальклорныя словаўтварэнні, устарэлыя словы. Гэта сведчыць пра ўзаемадзеянне літаратурнай мовы, яе пісьмовай і вуснай формы, а таксама функцыянальна-стыльвых разгалінаванняў з народна-гутарковай і фальклорнай моўнымі разнавіднасцямі.

Адначасова з традыцыйнымі формамі і выражэннямі значную частку слоўнікавага саставу фальклору складае рэгіянальная лексіка, сярод якой найбольшае пашырэння атрымалі: назвы адзення і абутку (дамашчкі “штодзённае адзенне”, сукня “верхняе адзенне з сукна”, сукеначкі “цёплыя шкарпэткі”, ярачка “шапка з аўчыны”); прадметы сялянскага побыту (кашаніца “гаршчок з кашай”, кавошка “конаўка”, патрэпнічак “патрапаны абрус”); ландшафтная лексіка (пасейка “поле для пасеву”, гарбылік, вышык “узвышша, узгорак у полі”); назвы гаспадарчых пабудов (прыцярамак “прыбудова да церама”, лецень “летні пакой”).

Структура твораў фальклору характарызуецца лексікай, асаблівасць якой праяўляецца ў зменах семантыкі розных часцін мовы, што садзейнічае ўсебаковаму раскрыццю характараў фальклорных герояў, рэальнай абстаноўкі, у якой яны жывуць і дзейнічаюць. Дзякуючы багатым і разнастайным сюжэтам фальклорных тэкстаў, у іх мове ствараюцца абагуленыя мастацкія вобразы. Моўная тканіна вуснай народнай творчасці часта вар’іруецца, у выніку чаго ўзбагачаюцца і пашыраюцца яе лексічныя рэсурсы і магчымасці. Напрыклад, назоўнікі колакал “голас”, грудачка “гурт людзей”, мядзведзіца “злая жанчына”, сакатуха “маладая бесклапотная жанчына”, пахмурніца “наравістая нявестка”, растанчыца “дзяўчына, якая выходзіць замуж” ужываюцца не толькі ў прамым, але і ў пераносным сэнсе.

У залежнасці ад жанрава-стыльвых разнавіднасцей фальклорных тэкстаў (паэтычных і праязічных) на лексічным узроўні выяўляюцца спецыфічныя моўныя асаблівасці. Паэтычны фальклор выгадна адрозніваецца ад праязічнага ўжываннем вялікай колькасці слоў з эмацыянальна-экспрэсіўным адценнем, памяншальна-ласкальных форм: плюсачка “невялікі вадаём”, пярнатачка “пярэна”, засіначкі “вячоркі”, нежанькі “святочныя дні”.

Многія намінацыі характарызуюцца семантычнымі зменамі, якія адбыліся ў выніку метафарычнага або метанімічнага пераносу: парыйніца “дапытлівая жанчына”, памыйніца “неакуратная жанчына”, палятушка “непастаянная жанчына”, памятушка “гаваркая жанчына”.

Віднае месца ў творах вуснай народнай творчасці належыць лексіцы абмежаванага ўжытку, якая, на жаль, не стала здабыткам сучаснай беларускай літаратурнай мовы. Трэба спадзявацца, што названы лексічны пласт зможа папоўніць слоўнікавы склад нарматыўнай мовы. Напрыклад, фанетычнае афармленне слова піўніца “піўны пограб” магло б стаць нарматыўным у літаратурнай мове замест піўнушка са зневажальным адценнем значэння.

Многія варыянтныя словаўтваральныя назвы надаюць рэгіянальны каларыт лексічным здабыткам беларускага фальклору. Розныя значэнні ў мове фальклору і гаворках заключаны ў слове замшук, якім у народных песнях называецца “лён”. У некаторых песнях у такім значэнні зафіксаваны словаўтваральны варыянт замшола. На Тураўшчыне замшукі называюць жыхароў ваколіц Турава. Паміж значэннямі фальклорнага і дыялектнага слова існуе цесная сувязь: яна заключаецца ў тым, што тураўскія землі спрадвеку славіліся і славяцца высокімі ўраджаямі лёну.

Наяўнасць ў лексічнай сістэме двух і больш слоў з аднолькавым зместам садзейнічае ўзнікненню сінаніміі, заснаванай на функцыянальнай ролі семантыкі вусна-паэтычнага слова. Выкарыстанне сінонімаў абумоўлена імкненнем паказаць і ўсебакова ахарактарызаваць чалавека, яго побыт, культуру ва ўсім аб’ёме і паўнаце: кукаліца “прыгожая дзяўчына” і ўвіваначка “прыгожая нявеста”, палуночніца і палусветніца “жанчына, якая не спіць ноччу”.

Шматлікія фальклорныя намінацыі матывуюцца ўнутранай формай, бо яна характарызуе слова, канкрэтызуе яго семантычную структуру і суадносіцца з рознымі часцінамі мовы:

дзеясловамі: дагарачкі “недагарэўшая каса” <дагарэць; малацілачка “ланцужок” <малаціць; махнушка “галавешка” <махнуць; даробачак “скрынка” <дарабіць;

назоўнікамі: глінка “гліністая глеба” <гліна; барыца ‘зямля ў бары’ <бор; вішнёчка ‘сухая галінка вішні’ <вішня; прымост ‘парог’ <мост;

прыметнікамі: вячэрнік ‘вячэрняя царкоўная служба’ <вячэрні; асянчук ‘восенскае парася’ <асенні.

У мове вуснай народнай творчасці ўжываюцца асабовыя намінацыі – назвы асобы ў залежнасці ад асаблівасцей характару, знешняга выгляду, выконваемай работы. Найбольш пашыранымі з’яўляюцца мужчынскія назвы, якія характарызуюць адносіны да працы, сацыяльнае становішча ў грамадстве, указваюць на адмоўныя або станоўчыя рысы характару: абірачак ‘халасцяк’, патвор ‘чалавек, які імкнецца ўсё зрабіць лепш, па-новаму’, разбівец ‘забіяка’, распівец ‘п’яніца’, пераспелачак ‘халасцяк’, шчабяціннічак ‘гаварун’, дукач ‘багацей’, паджанішнік і падбратнічак ‘шафер’, падручнік ‘жаніх’, падмузычнічак ‘памагаты галоўнаму музыку на вяселлі’, хлебнічак ‘кармілец’, ваеннічак ‘суджаны’.

Жаночыя асабовыя намінацыі, асабліва ў вясельных песнях, найбольш поўна адлюстроўваюць жыццёвы і культурны ўклад беларускага народа. Жанчына выступае адным з асноўных персанажаў вяселля, пачынаючы з яго падрыхтоўчага перыяду і заканчваючы абрад шлюбнага фальклора. Пэўная колькасць назваў дае характарыстыку дзяўчыне яшчэ да выхаду замуж: гулянка ‘гуляка’, перапросачка ‘дзяўчына, якая просіць прабачэння’, пераманачка ‘дзяўчына, якая спакушае хлопца’, манежанка і нежанка ‘пястуха’, выхаваначка ‘дзяўчына, падрыхтаваная да сямейнага жыцця’, неймаверніца ‘жанчына-хлуселька’, кукобніца ‘эканомная гаспадыня’, загавана ‘хваравітая жанчына’, глымазда ‘жанчына, якая неакуратна есць’, віса ‘неахайная жанчына’.

Значная колькасць жаночых намінацый утварылася ад мужчынскіх, сярод іх існуюць такія, якія не маюць мужчынскіх адпаведнікаў: пасцельніца ‘жанчына, якая сочыць за станам пасцелі’, нароўніца ‘равесніца’, свяцілка ‘жанчына, якая асвятляе памяшканне на вяселлі’, прагуляха ‘гультайка’, нячоса ‘растропа’, адданіца ‘дзяўчына на выдані’.

Як бачна, адны жаночыя намінацыі захаваліся ў гаворках да нашых дзён, другія набылі статус літаратурных слоў.

Рэгіянальная лексіка фальклору не абмяжоўваецца толькі назоўнікамі. Сюды адносіцца шэраг слоў з іншых часцін мовы, у прыватнасці прыметнікі:

сціглясты ‘стройны’:

Ты дуброва, дуброва, дубровушка зялёная,
 А што ж ты, дуброва, да не родзіш нічога,
 Што не родзіш нічога, што ні ва, ні грачыхі,
 Што ні ва, ні грачыхі, ні ярыч пшаніцы,
 Толькі родзіш, дуброва, адзін ельнік, бярэзнік,
 Адзін ельнік, бярэзнік да сціглясты сасоннік (ЖнП, 378);

гіцкі 'угульны':

Да камар муху й вядзе,
 У гіцкую берлу кладзе.
 – Ох, ты ж, камару-камарусеньку,
 Вядзі ж мяне памалюсеньку (ВП, 6, 176).

У беларускай літаратурнай мове сустракаюцца словы гіц 'лісце і сцябліны рознай ага-родніны' (ЭСБМ, 3, 89) і гіцаваць 'награвець, расплаўляць' (ЭСТМ, 3, 89).

Ва ўстойлівым спалучэнні шуба шубялёва прыметнік шубялёвы азначае 'цёплы':

На ім шуба шубялёва (ЗП, 187).

У мове народных песень пашыраны словы, значэнні якіх канкрэтызуюцца, удакладняюцца толькі ў кантэксте:

лядо́вы 'кускавы' < лёд:

Гарнец солі лядовай,
 Гарнец руты зялёнай,
 Корч каліны чырвонай (ВП, 2, 59);

мутлівы 'непраўдзівы' < мутны:

Мутліва Апроська, мутліва,
 Перад дзевачкамі змуціла.
 Казала: "Петруся не люблю".
 Палюбіла ж Петруся, як душу,
 Цяпер кажа: "Пакінуць не мушу" (ВП, 4, 334);

коткі 'які хутка расходуецца' < каціцца:

Дзеньгі коткія раскоцяцца,
 А з харошай жонкай жывеш
 І яшчэ хочацца (ВП, 1, 238);

скочны 'танцавальны' < скакаць:

Нанімала чачотачка скочну музыку,
 Нанімала невялічка капэлю ўсю:
 Верабейка – на скрыпіцы,
 Салавейка на прытыцы (АБНП, 123);

водны 'прызначаны для вады' < вада:

Уздыхнуў цяжанька: – Мой божа,
 Хто мне, сіротцы, памога?
 Ні ў мяне кубачка воднага,
 Ні ў мяне татачкі роднага (ВП, 3, 74);

калюва́ты 'хуткі, шустры':

Калюваты пятушок
 Паймаў курку за грабяшок:

– А во табе, курка, за то,
Не хадзіць было ў чужое гумно (ВП, 6,6 179);

пячасты 'вышываны':

Абрусы пячастыя,
Мы госці нячастыя (ВП, 4, 131-132);

бібаты 'дураслівы':

Будзем, братка, цераз мост ехаць,
Будуць людзі дзівіцца,
Чый гэта братка рылаты,
Пад ім конік бібаты (ВП, 4, 194);

грудлівы 'няроўны' < груд:

Цёмна ночанька, цёмна,
Грудліва дарожка, грудліва,
Маладога Лёначку спазніла (ВП, 4, 147);

шумны 'моцны' < шум:

Гарэліца шумна
Завяла да гумна (ВТП, 422);

гарбузавы 'маленькі, тоўсты' < гарбуз:

Са свякроўкай віталася:
– Да ці жывы, ці здаровы
Вашы дзеці гарбузавы (ВП, 5, 189).

У дыялектнай мове прыметнік гарбузавы сустракаецца ў значэнні 'гарбузны': Гарбузавы цвет ад мачавога пузыра п'юць, нада высушыць і заліць кіпятком (СБГП-ЗП, 1, 425).

Ужыванне прыметнікаў у мове фальклору сведчыць аб тым, што некаторыя з іх, на нашу думку, з'яўляюцца архаічнымі формамі: гіцкі, бібаты, пячасты, калюваты.

Для мовы фальклору характэрна ўжыванне ўстойлівых спалучэнняў слоў, якія маюць розную структуру. Найбольш часта адзначаюцца спалучэнні : назоўнік+назоўнік : седачкі-дзедачкі, беднячок-худачок, братцы-пераспелачкі, касцы-трапцы; назоўнік+дзеяслоў: бараны бароняцца, рута руціцца; прыметнік+назоўнік: белыя бяліцы, ноў-навіна, позняя пазніца.

Для перадачы экспрэсіўных адценняў дзеясловаў і назоўнікаў у фальклору, асабліва паэтычным, выкарыстоўваюцца спалучэнні аднакарэнных слоў ідыёматычнага характару: жадам жадаць 'моцна хацець', пытам пытаць 'настойліва пытаць', сышком сыпаць 'пастаянна сыпаць'.

У тэкстах праявіліся фальклору прадстаўлена нямала слоў, якія выконваюць не толькі намінацыйныя, але і колькасныя функцыі. Найбольш ужывальнымі сярод іх выступаюць назоўнікі: сіла, прорва, свет. Характэрна, што значэнне 'вельмі многа' рэалізуецца ў канструкцыях, дзе гэтыя словы спалучаюцца з неадусаўлёнымі прадметамі, а 'незлічоныя, вялікая колькасць' – з адушаўлёнымі.

Фальклорны матэрыял з'яўляецца багатай словаўтваральнай крыніцай, дзе самым прадуктыўным спосабам словаўтварэння лічыцца суфіксальны спосаб, пры дапамозе якога ўтвараюцца прыметнікі тыпу паясты 'галасісты, пеўчы', мавісты 'гаваркі', галаўчысты 'з вялікімі галоўкамі', замчысты 'замкавы', вянчысты 'у вянку', рачысты 'рачны', мядзісты 'меданосны'.

Некаторыя фальклорызмы ў параўнанні з дыялектнымі і літаратурнымі словамі звязілі свой аб'ём, у выніку чаго адно і тое слова аднолькавага форма- і словаўтварэння адрозніваецца семантыкай у гэтых разнавіднасцях агульнанароднай мовы. Характар сувязі паміж значэннямі трох моўных разнавіднасцей у значнай меры залежыць ад іх лексічнага багацця.

Асобнае месца ў фальклорнай лексічнай сістэме займаюць словы аднолькавага ўжывання з народна-гутарковай мовай. Важна пры гэтым мець на ўвазе, што не ўсякае фальклорнае слова ў семантычных адносінах супадае з дыялектнымі словамі. Такая заканамерная з'я-

ва абумоўлена многімі прычынамі. Галоўная з іх – гэта рознае паходжанне даследаваных лексем і іх тэрытарыяльнае распаўсюджанне.

Вусная народная творчасць адыграла вызначальную ролю на розных этапах гісторыі беларускай літаратурнай мовы, у фарміраванні і захаванні яе нацыянальна-самабытнай спецыфікі. У ёй захаваліся розныя па паходжанню і ўзнікненню словы і словазлучэнні, якія на фоне іншых лексічных адзінак выгадна адрозніваюцца ад рэгіянальных і нарматыўных слоў: баўна ‘хваля’, карабаль ‘калыска’, мядовіна ‘бочка з мёдам’.

Такім чынам, у беларускім праявітым фальклору захоўваюцца лексемы не толькі з семантычнай устойлівасцю, характэрнай у большай меры для нарматыўнага ўжывання, але і з варыянтнасцю значэнняў і іх адценняў. Семантычны аб’ём сведчыць пра тое, што мова фальклору ў значнай ступені, чым астатнія жанрава-стылёвыя разнавіднасці беларускай мовы, захоўвае рэгіянальныя асаблівасці, заснаваныя на мясцовым моўным каларыце, а таксама на традыцыях папярэдніх эпох.

У мове фальклору адзначаюцца спецыфічныя значэнні слоў, адны з якіх сталі здабыткам сучаснай беларускай літаратурнай мовы, другія звузлі або расшырылі свой семантычны аб’ём і адсутнічаюць у нарматыўным ужыванні.

Мова вуснай народнай творчасці разам з дыялектнай мовай уяўляе своеасаблівы сінтэз, які на працягу многіх стагоддзяў быў і застаецца асноўнай крыніцай узбагачэння нацыянальнай мовы, яе скарбніцай.

Abstract. The peculiarities of the language of folklore are considered in the paper. It is shown that the language of folklore retains regional peculiarities based on local language colouring and the traditions of the previous epochs.

Літаратура

1. Карский, Е.Ф. Белорусы. / Карский Е.Ф. Том III. Очерки словесности белорусского племени. 3. Художественная литература на народном языке. – Петроград, 1922.
2. Колас, Я. Шануйце і любіце сваю родную мову / Я. Колас // Зб.тв.: у 14 т., т. 12. – Мінск: Мастацкая літаратура, 1972.
3. Колас, Я. Развіваць і ўзбагачаць літаратурную мову / Я. Колас // Зб.тв.: у 14 т., т. 12. – Мінск: Мастацкая літаратура, 1972.

Крыніцы даследавання і іх ўмоўныя скарачэнні

- 1 АБНТ – Анталогія беларускай народнай песні, – Мінск: Беларусь, 1968.
- 2 ВТБ – Восеньскія і талочныя песні. – Мінск: Навука і тэхніка, 1981.
- 3 ВП, I – Вяселле. Песні. – Мінск: Навука і тэхніка, 1980. Кн. 1.
- 4 ВП, I – Вяселле. Песні. – Мінск: Навука і тэхніка, 1981. Кн. 2.
- 5 ВП, I – Вяселле. Песні. – Мінск: Навука і тэхніка, 1983. Кн. 3.
- 6 ВП, I – Вяселле. Песні. – Мінск: Навука і тэхніка, 1985. Кн. 4.
- 7 ВП, I – Вяселле. Песні. – Мінск: Навука і тэхніка, 1986. Кн. 5.
- 8 ВП, I – Вяселле. Песні. – Мінск: Навука і тэхніка, 1988. Кн. 6.
- 9 ЖНП – Жніўныя песні. – Мінск: Навука і тэхніка, 1978.
- 10 ЗП – Зімовыя песні. – Мінск: Навука і тэхніка, 1975.
- 11 СБГП-ЗБ, I – Слоўнік беларускіх гаворак паўночна-заходняй Беларусі і яе пагранічча: У 5-ці т. – Мінск: Навука і тэхніка, 1979. Т. I.; 1980. Т. 2.; 1982. Т. 3.
- 12 ЭСБМ – Этымалагічны слоўнік беларускай мовы. – Мінск: Навука і тэхніка, 1985. Т.3.